

زیبایی تذهیب بر آغاز کتاب تذهیب

محدثه علیجان زاده روشن

نقش و نگاری ظریف و رنگین

برای زینت آسمانی

اشاره:

از آنجا که هنر، خانواده بسیار بزرگی از تجسم آفرینی‌های انسان است؛ با توجه به مفهوم، موضوع، کاربرد، نیازها و نوع ابزار و رنگ‌ها، دوره‌های گوناگونی را طی کرد، نامی کسب کرد و مکتبی ساخت و از این مکاتب گروه گروه پیرو و هنر جو پیدا کرد. هنر تذهیب یکی از رشته‌های سنتی و کهن هنری است که با مفهوم مذهبی عجین شده و از نقش‌های خوابیده بر پوست و کاغذ به دیوارها، مناره‌ها، کتیبه‌ها، ستون‌ها، سرستون‌ها، محراب‌ها و گنبد‌های مساجد که محل عبادت و پرواز روح به سوی دوست آسمانی مؤمنان در دین اسلام می‌باشند، کشیده شده و دنیایی جدید را از تالو نقش‌های رنگین بر کاشی‌های زیبا به نمایش می‌گذارد.

تجسمی

تذهیب را می‌توان مجموعه‌ای از نقش‌های بدیع و زیبا دانست که نقاشان و تذهیب‌گران برای هر چه زیبا کردن کتاب‌های مذهبی، علمی، فرهنگی، تاریخی، دیوان اشعار، جنگ‌های هنری و قطعه‌های زیبایی خط به کار می‌برند.

می‌رسد. بعد از نفوذ اسلام در ایران، هنر تذهیب در اختیار حکومت‌های اسلامی و عرب قرار گرفت و هنر اسلامی نام یافت.

اگرچه، چند زمانی این هنر از بالندگی فرو ماند، اما دگر بار پویایی خود را به دست آورد. چنان‌که در دوره سلجوقی، آرایش قران‌ها، ابزار و ادوات، ظرف‌ها، بافته‌ها و بناها را پیشه خود ساختند و چندی بعد، در دوره تیموری این هنر به اوج خود رسید و زیباترین آثار تذهیب شده به وجود آمد.

هنرمندان نقاش، صحافان و صنعتگران به خواست سلاطین از سراسر ایران فراخوانده شدند و در کتاب‌های پایتخت به کار گمارده شدند. بدین ترتیب آثار ارزشمند و باشکوهی پدید آمد. در دوره صفوی، نقاشی، تذهیب و خط در خدمت هنر کتاب‌آرایی قرار گرفت و آثاری به وجود آمد که زینت‌بخش موزه‌های ایران و جهان است؛ اما رنج هنرمندان بی‌ارج ماند و ارزش آنان در زمان زندگی‌شان شناخته نشد و هنر نقاشی، به ویژه تذهیب، پس از دوره صفوی از رونق افتاد. اگرچه هجوم فرهنگ غرب به ایران، حرکت پیشرو این هنر را کند ساخت، ولی با تلاش هنرمندان متعهد دوستداران هنر این مرز و بوم، شعله هنر تذهیب همچنان فروزان است.

مکتب‌های تذهیب

تذهیب همچون نقاشی، دارای مکاتب و ادوار خاص است؛ چنان که می‌توان از مکتب‌های سلجوقی، بخارا، تیموری، صفوی و قاجار سخن گفت. هر مکتب برای خود شعبه‌های مختلف دارد. برای مثال در مکتب تیموری شعبه‌های شیراز، تبریز، خراسان و ... را می‌توان تمیز داد. در واقع، رنگ‌ها، روش قرار گرفتن نقش‌ها در یک صفحه تذهیب و تنظیم نقش‌ها، در مکتب‌های مختلف با یکدیگر متفاوت است.

برای نمونه، تذهیب در مکتب بخارا به آسانی از تذهیب در دیگر مکاتب باز شناخته می‌شود. چه در مکتب بخارا از رنگ‌های زنگار، شگرف، سورنج و سیاه استفاده می‌شده است؛ در صورتی که در مکتب‌های دیگر این رنگ‌ها به این ترتیب، کاربرد نداشته‌اند. به هر حال، تذهیب‌های دوره‌های مختلف، بیان‌کننده حالات و روحیات آن دوره‌ها هستند.

آنچه که هنر تذهیب بر روح و روان انسان، چه هنگام حضور در مکان‌های عبادی و چه هنگام قرائت کتاب آسمانی قرآن تأثیر می‌گذارد، فراتر از لذت دیدن و لمس کردن این رشته هنری است. اختلاط تأثیرگذاری و تأثیرپذیری تذهیب در درک مادی و معنوی اثری که توسط هنرمند اجرا می‌شود، آنچنان عمیق و زیبا و وصف‌ناپذیر است که در بیان جزئی آن قلم ناتوان است.

تذهیب یعنی چه؟

در بخشی از تعریف تذهیب و تفسیرش که نیاز به تحقیق و جست‌وجوی بیشتری داشت، با مشاوره و راهنمایی‌های استاد هنرمند روح‌الله فاضلی وادقانی و همکارانش، به شکل تخصصی و جامع، دقیق‌تر و مطلوب‌تر بیان شده است تا درک این شاخه هنری در بحث تأثیر اخلاق بر هنر آسان‌تر شود.

در فرهنگ‌های فارسی تعریفی دقیق از تذهیب وجود ندارد؛ تعریفی که ما را به اصل و منشأ این هنر، رهنمون باشد. در برخی از کتاب‌های قدیمی و اغلب تذکره‌ها، فقط نامی از نقاشان و تذهیب‌گران آمده است که این برای دریافت معنای تذهیب کافی نیست. در لغتنامه‌ها، تذهیب را زرگرفتن و طلاکاری دانسته‌اند، اما این هم تمام معنای تذهیب نیست. در دایرةالمعارف‌های فارسی نیز تعاریفی از تذهیب آمده است که به شیوه‌های تذهیب، در یک دوره خاص از تاریخ، تعلق دارد.

به هر حال، تذهیب را می‌توان مجموعه‌ای از نقش‌های بدیع و زیبا دانست که نقاشان و تذهیب‌گران برای هر چه زیبا کردن کتاب‌های مذهبی، علمی، فرهنگی، تاریخی، دیوان اشعار، جنگ‌های هنری و قطعه‌های زیبایی خط به کار می‌برند. استادان تذهیب، این مجموعه‌های زیبا را در جای جای کتاب‌ها به کار می‌گیرند تا صفحه‌های زرین ادبیات جاودان و متن‌های مذهبی سرزمین خود را زیبایی دیداری نیز ببخشند.

بدین ترتیب است که کناره‌ها و اطراف صفحه‌ها، با طرح‌هایی از شاخه‌ها و بندهای اسلیمی، ساقه، گل‌ها و برگ‌های ختایی شاخه‌های اسلیمی و گل‌های ختایی و یا بندهای اسلیمی و ختایی و ... آذین می‌شوند.

پیشینه تذهیب

پیشینه آذین و تذهیب در هنر کتاب‌آرایی ایران، به دوره سامانی

هنر تذهیب ایران در دنیا یگانه است. در اروپا، به نوعی از آذین و آرایش، تذهیب می‌گویند و تذهیب ایرانی را با آن مقایسه می‌کنند؛ اما تذهیب اروپایی با تذهیب به شیوه ایرانی، به طور کلی فرق دارد.

تذهیب‌های سده چهارم هـ ق ساده و بی‌پیرایه، سده‌های پنجم و ششم هـ ق متین و منسجم، سده هشتم هـ ق پرشکوه و نیرومند و سده‌های نهم و دهم هـ ق ظریف و تجملی هستند. بررسی آثار تذهیب شده در زمان‌های گذشته، بر تأثیر فراوان هنر تذهیب ایران در دیگر کشورها - هند، ترکیه عثمانی و کشورهای عربی - حکایت دارد. هنرمندانی که در اوایل دوره صفوی از ایران به هند مهاجرت کردند، بنیانگذار مکتب نقاشی ایران و هنر شدند و آثاری بزرگ از خود به جا گذاردند. آثار به جا مانده از مکتب مغولی هند که در نوع خود بی‌مانند است، بر این واقعیت حکایت دارد که این مکتب تداوم مکتب نقاشی

پیشینه آذین و تذهیب در هنر کتاب آرایه ایران، به دوره سامانی می‌رسد. بعد از نفوذ اسلام در ایران، هنر تذهیب در اختیار حکومت‌های اسلامی و عرب قرار گرفت و هنر اسلامی نام یافت.

ایران و هند است.

در ترکیه عثمانی، هنرمندان تذهیب‌گر زیادی جلوه نکردند و اگر این هنر، در آن سرزمین رشدی کرد، به خاطر هنرمندان ایرانی‌ای بود که با مهاجرت به ترکیه عثمانی، بنیانگذار مکتب هنری در آن دیار شدند. در کشورهای دیگر، به سبب بازگشت هنرمندان ایرانی از آن کشورها، هنر تذهیب اوجی نیافت. در واقع، هنر تذهیب ایران در دنیا یگانه است. در اروپا، به نوعی از آذین و آرایش، تذهیب می‌گویند و تذهیب ایرانی را با آن مقایسه می‌کنند؛ اما تذهیب اروپایی با تذهیب به شیوه ایرانی، به طور کلی فرق دارد. آذین‌های تذهیب اروپایی از شاخه درختی مانند مو و برگ‌هایی رنگین تشکیل شده است و در کنار آن‌ها، گاهی پرندگان، حیوانات، صورت‌های مختلف انسان و مناظر طبیعی را می‌توان دید.

رنگ‌ها در تذهیب

رنگ چیست؟

کیفیتی که از ظاهر هر چیزی دیده می‌شود، مانند سرخی، سفیدی، سبزی و ... لون، گونه. موادی رنگین که از خاک، مواد معمولی، شیمیایی یا نباتی تهیه کنند. مواد مزبور را سایند و به شکل پودر درآورند و سپس با مایعاتی آمیزند و به صورت رنگ روغن، ابرنگ و ... درآورند. رنگ‌های اصلی عبارتند از: آبی، قرمز، زرد و بقیه از ترکیب این سه رنگ به دست می‌آید.

رنگ در قلمرو علم

از نظر علمی رنگ ماده‌ای است که مجموعه‌ای از طیف‌های نور سفید را جذب و تعدادی را منعکس می‌کند و البته این انرژی جذب شده به صورت پرتو نورانی مشخص، دوباره از ماده ساطع می‌گردد. به عنوان مثال، وقتی نور سفید (نور خورشید) به ماده‌ای به رنگ آبی بتابد، قسمتی از پرتو نورانی را جذب می‌کند و سپس از خود پرتو نورانی آبی را متصاعد می‌سازد.

رنگ‌های سرد و گرم، سبک و سنگین

رنگ‌های سرد شامل طیف آبی و رنگ‌های گرم شامل طیف قرمز است. گرم‌ترین رنگ، قرمز کارمن و سردترین رنگ، زمردی است؛ اما به طور کلی سردسته رنگ‌های سرد، آبی و سردسته رنگ‌های گرم، قرمز مانند در نظر گرفته می‌شود و از تقسیم شدن بین رنگ‌های سرد و گرم، رنگ‌های سبک مثل زرد و رنگ‌های سنگین مثل آبی تیره حاصل می‌شود.

روان‌شناسی رنگ

به تجربه برای همه ما ثابت شده است که برخی رنگ‌ها تأثیر آرامش‌بخشی بر انسان می‌گذارند و بعضی دیگر سبب برهم زدن آرامش و ایجاد تشویش و اضطراب می‌شوند. در قرن اخیر، دانشمندان فیزیولوژیست و روان‌شناسان بسیاری در این قلمرو به تحقیق و تجربه پرداخته‌اند و به نتایج ارزشمندی از وجود ناشناخته وجود انسان دست یافته‌اند. از آنجا که

از آنجا که پیامدهای الکتریکی ناشی از دیدن رنگ‌ها توسط اعصاب بینایی به مغز می‌رسند، مشاهده رنگ‌ها تأثیری سریع و مستقیم بر اعصاب مغز و در نتیجه اعمال ارادی و غیرارادی انسان و حیوان می‌گذارد.

پیامدهای الکتریکی ناشی از دیدن رنگ‌ها توسط اعصاب بینایی به مغز می‌رسند، مشاهده رنگ‌ها تأثیری سریع و مستقیم بر اعصاب مغز و در نتیجه اعمال ارادی و غیرارادی انسان و حیوان می‌گذارد. امروزه می‌توان با استفاده از بررسی عکس‌العمل افراد در برابر رنگ‌ها، به روحیات و زوایای تاریک وجود آن‌ها پی برد. همچنین از رنگ‌ها برای ارائه اطلاعات مختلف مانند مسدود بودن راه، خطر مرگ و آتش‌سوزی استفاده می‌شود. در چنین تابلوهای هشداردهنده‌ای، از رنگ‌های دارای کنتراست بالا استفاده می‌شود تا بهتر جلب توجه نماید. تأثیر مثبت و آرامش‌بخش برخی رنگ‌ها تا بدانجاست که استفاده تخصصی پیدا کرده‌اند. امروزه لباس جراحان و حتی

معنای رحمتی است که میل به ظاهر کردن خود دارد. آبی و طلا آنقدر تضاد دارند که یکدیگر را به شدت تقویت می‌کنند، اما در محدوده سه رنگ اصلی، تعادل کامل نه از دو رنگ که صرفاً از همه رنگ حاصل می‌آید. طلا دارای سرزندگی‌ای است که عمق و ژرفای آبی را تعدیل می‌کند، اما رنگی گرم نیست و اندک گرمی‌اش چندان نیست که به پای سردی آبی برسد. سردی‌ای که در مجموع به دست می‌آید، در ایجاد حالت قداست به خوبی مؤثر واقع می‌شود. اگر بپرسند چرا مذهب‌بان به جای آبی سراغ سبز رفتند که رنگ رحمت ظاهره است و از اختلاط رنگ خفیه (آبی) با رنگ نور (زرد یا رنگ ظهور) به دست می‌آید، می‌توان پاسخ داد که کاربردشان در کتاب آسمانی قرآن، نشان‌دهنده مقام رحمت ظاهره یعنی رنگ سبز برای متون قرآنی است.

تحول تذهیب

اگر به صورتی دقیق به تذهیب نگاه کنیم، حرکت و تحول آن را در طول تاریخ می‌بینیم. در دوره ساسانی و دوره‌های اولیه اسلامی، سلجوقی، تیموری تا اواخر دوره صفوی، هنر نقاشی و تذهیب و به طور کلی هنرهای معماری، صنایع دستی، صحافی، تزئین ابزارها و ظرف‌ها، قلمدان‌سازی، پارچه‌بافی، فرش‌بافی، کاغذسازی و ... حرکتی تکاملی داشته و هنر کتاب‌آرایی که در دوره ساسانی رو به افول گذارده بود، با نفوذ اسلام در ایران زنده شد و آذین کردن قرآن در دوره‌های اسلامی، رشد این هنر را به همراه داشت. چنان‌که در کتاب هنر خطاطی و تذهیب قرآنی نوشته مارتین لینگر، عکس‌هایی از تذهیب قرآن‌های مختلف در اواخر دوره صفوی ارائه شده است که با مقایسه این عکس‌ها می‌توان به تحول تذهیب در این دوره‌ها دست یافت. این عکس‌ها نشان می‌دهد که سرلوحه‌ها، سرسوره‌ها و رنگ‌ها در دوره‌های مختلف هنری چه تفاوتی با یکدیگر داشته‌اند.

در قرن‌های نخستین اسلامی، آذین‌ها بیشتر شکل‌هایی هندسی داشته، اما در قرن‌های هشتم، نهم و دهم هر ق شکل‌ها کامل شدند و کمتر از شکل‌های هندسی استفاده می‌کردند؛ چنان‌که شکل تکامل‌یافته اسلیمی و گونه‌های آن و شکل‌های مختلف گل‌های زیبا را می‌توان در سرلوحه‌ها و شمشه‌های نقش یافته بر صفحه‌های نخستین قرآن و سرسوره‌های قرآن دید.

تذهیب در قرآن

هنر تذهیب قرآن رشدی محدودتر از خط داشت؛ زیرا نگارش متن قرآن خود مستقیماً آن را طلب نمی‌کرد. به علاوه ترس از عدم جواز دخول هر چیز زایدی به متن قرآن، تذهیب را محل تأمل قرار می‌داد. با قطع و اطمینان می‌توان گفت حین ترس توأم با احترام بود که جریان رشد تذهیب را دقیقاً در مجاری

دیوارهای اتاق عمل بیمارستان‌ها به رنگ سبز است و این عموماً به دلیل تأثیرات مثبت و آرامش‌بخش این رنگ بر روح و روان بیماران است.

از طرف دیگر پژوهشگران فیزیولوژیست، برای اثبات هرچه بهتر تأثیر رنگ‌های سرد و گرم، دست به آزمایش‌های فراوان و جالبی زده‌اند، از جمله این که اتفاقی را به رنگ‌های سرد، به ویژه آبی، رنگ‌آمیزی کرده و سپس فردی را وارد آن‌جا ساختند. نتیجه عمل بسیار جالب بود، زیرا به طور ناخودآگاه تنفس وی کندتر و ضربان قلبش آرام‌تر شد و دمای بدنش کاهش یافت. همین آزمایش را در اتفاقی با رنگ قرمز انجام دادند و نتایجی کاملاً عکس به دست آمد.

رنگ‌های کاربردی تذهیب

طلا نخستین عنصر بود و بعد از دوران اُفت و خیز کوتاهی، یعنی در نیمه قرن چهارم تا دهم، در شرق آبی هم بر سبز و هم بر سرخ تفوق بارزی یافت و خیلی زود به مرتبه‌ای هم‌تراز رسید، در حالی که در غرب طلا تفوق اولیه خود را حفظ کرد و آبی در مرتبه دوم ماند.

اهمیت این دو رنگ را می‌توان از این واقعیت دریافت که می‌بینیم هر رنگ دیگری که به این رنگ‌ها افزوده شد، همواره نسبت

آبی، رنگ حضرت لایتناهی است. نماد اصلی این نامتناهی، آسمان است که همه چیز را فرا گرفته است. در نماد بودن برای رحمت بی‌منتها، دریا نیز تنها تالی خود آسمان است که رنگ آن را می‌گیرد و بر صورت آسمان می‌نماید.

به طلا و آبی مقامی فرعی داشته است. به علاوه، تقریباً در همه سبک‌ها و دوره‌ها می‌توان مصحفی پیدا کرد که تذهیب‌های آن منحصر از رنگ‌های آبی و طلا تشکیل گردد، مصحف‌هایی هم هستند که صفحاتی از آن‌ها دارای تذهیب‌های چند رنگ است. آبی، رنگ حضرت لایتناهی است. نماد اصلی این نامتناهی، آسمان است که همه چیز را فرا گرفته است. در نماد بودن برای رحمت بی‌منتها، دریا نیز تنها تالی خود آسمان است که رنگ آن را می‌گیرد و بر صورت آسمان می‌نماید. اگر آبی نماد بی‌کرانگی است؛ طلا همچون خورشید، نماد روح است و لذا ذاتاً در ورای همه عالم صور قرار می‌گیرد.

طلا چون رنگ نور است؛ همچون زرد بالذات نماد علم است و بالعرض به معنای تعلیم یا ظهور. پس آبی در کنار طلا به

تذهیب‌گران سده ششم و هفتم هـ.ق: عبدالعزیز مذهب زبردست و نازک‌قلم، زین‌الدین خطاط و جمال‌الدین نقاش اصفهانی که همان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، پدر کمال اسماعیل شاعر است.

تذهیب‌گران سده‌های نهم تا یازدهم، مذهب‌ان ظریفکار و نامداری بودند که آثار ارزنده‌ای را خلق کردند و صاحب ابداعات و ابتکارات فراوانی بودند.

عبدالوهاب مذهب‌باشی شیرازی، مذهب چابک‌قلم شیرازی است که از سوی ناصرالدین شاه قاجار لقب «مذهب‌باشی» یافت. این هنرمند آثار خود را با سجع «یا وهاب» امضاء می‌کرد و گاهی نیز فقط اسم «عبدالوهاب» را می‌آورد. وهاب در تمام شیوه‌های طلاکاری و تذهیب از قبیل تشعیر، افشان، ملکاری و ترصیع الوان سرلوحه‌ها، استادی تمام‌عیار بود و رموز و دقیق دشوار آن را به تمام‌معنا استادانه به عمل می‌آورد.

معاصر

مرحوم استاد نعمت‌اللهی از هنرمندان معاصر که یکی از آثار زیبای ایشان بر روی در چوبین هنرستان نقاشی اروپایی کمال‌الملک نقش بسته است. مرحوم استاد حسین بهزاد از نقاشان بنام و ابداع‌آور که سبکی نو در نقاشی ایران آورد، اما پیروی نداشت. او طراحی قابل بود که تذهیب را خوب می‌دانست و از آثارش در موزه‌های ملی، هنرهای تزئینی، رضا عباسی، کاخ گلستان و هنرهای دنیا نگهداری می‌شود.

استاد محمود فرشچیان که از نوادر روزگار است و یگانه که در طراحی و نوآوری در نقاشی ایرانی و طراحی تذهیب و قالی بی‌همتاست و استادی خوش‌ذوق و دل‌سوز برای شاگردانش می‌باشد و از آثار گرانبهایش در موزه‌های داخلی و خارجی مراقبت به عمل می‌آورد.

استاد اردشیر مجرد تاکستانی که از شاگردان استاد فرشچیان می‌باشد و دستی در نگارگری و تذهیب دارد که یکتاست. سیدعبدالحسین نجومی نیز از مذهب‌ان بنامی است که قلمی شیرین و توانا دارد و تذهیب را بسیار خوب اجرا می‌کند.

منابع و مأخذ:

۱. فرهنگ فارسی معین.
۲. شیوه رنگ‌سازی در قلمرو هنر و نقاشی؛ جلیل جوکار؛ ناشر: فرهنگستان هنر، چاپ اول، بهار ۱۳۸۵.
۳. شیوه تذهیب؛ اردشیر مجرد تاکستانی؛ ناشر: سروش، چاپ اول و دوم ۱۳۷۵.
۴. هنر خط و تذهیب قرآن؛ مارتین لینگر، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی؛ ناشر: گروس، چاپ اول.

صحیحی سوق داد و نیل به آن نتیجه‌ای را تضمین کرد که همگان بر صحت حیرت‌آورش متفق‌القول‌اند.

وجوه اصلی این هنر را بارها بر شمرده‌اند؛ اما برای درک اهمیت این وجوه چهاره‌ای نداریم جز این که بی‌تردید به چیزی که منبع آن بوده، رجوع کنیم. کسانی که خطوط قرآن را کتابت می‌کردند و با خود مذهب‌ان، قرآن را تمام و کمال از بر بودند و با آن مانوس می‌شدند؛ قرآن آنقدر با روح‌شان عجین می‌شد که زندگی بدون آن امکان‌پذیر نبود که دارای معنا و مفهومی عمیق باشد. می‌توان گفت که خود قرآن دارای مجال‌هایی است که مذهب را تحریک می‌کند. در افتتاح سوره، فاصله آیات،

مرحوم استاد حسین بهزاد از نقاشان بنام و ابداع‌آور بود که سبکی نو در نقاشی ایران آورد، اما پیروی نداشت. او طراحی قابل بود که تذهیب را خوب می‌دانست و از آثارش در موزه‌های ملی، هنرهای تزئینی، رضا عباسی، کاخ گلستان و هنرهای دنیا نگهداری می‌شود.

سجده‌های واجب و ... دارای نمادهایی تزئینی است که قاری قرآن را در قرائت صحیح کمک می‌کند.

علاوه بر نمادهای تزئینی که دارای معانی خاصی هستند و کاربردشان متفاوت است؛ مثل (شجره) درختک (ترنج) کاربرد کلمه طیب، حاشیه، (شمسه) خورشید درخشان که کوچک و ستاره‌گون است و مفهوم نورانیت و منور بودن در قرآن است که تأکید شده، شرفه که نوکی است که از شمشه‌ها به سمت بیرون واقع می‌شود و معنا و مفهوم صعودی و نزولی وحی از عالمی به عالم دیگر است، اسلیمی شبیه تاک است که می‌تواند تصویر روشنی از میل و شوق باشد، نمادگان اعداد خاص و هندسی هم دارد. اعداد نه و سه مانند دایره و مثلث که در سراسر عالم نماد بهشت است و مکمل دنیوی آن‌ها اعداد چهار و شکل مربع یا مستطیل است.

تذهیب‌گران نامدار

قدیم

تذهیب‌گران سده دوم هـ.ق: یقطینی، ابراهیم صغیر، ابوموسی بن عمار، ابن سقطی، محمد و فرزندانش، ابوعبدالله خزیمی و فرزندانش.

تذهیب‌گران سده چهارم هـ.ق: ابوبکر محمدبن حسن نقاش که آثاری از او دیده نشده و شاید موجود باشد، اما رقمی ندارد.